

Pap Ferenc

Életrajz

Pap Ferenc csendes, egyszerű és barátságos. A vendégekkel nagyon udvarias. Sokat van otthon, inkább az íróasztala mellett ül, és kutatómunkát végez, olvas, jegyzetel. Tágas kertes házban lakik feleségével, aki ellentétben vele, nagyon energikus asszony. Pap Ferencnek gyenge a hallása.

Az apai dédapám családja Németországból származott, nagyon fiatalon vándorolhattak át az akkori Magyarországra. Kohn Eliézer, a dédapám, 1837-ben született Dunaföldváron. Ott főrabbi lett. 1875-ben, amikor nagyapám született – ő volt a legkisebb gyerek –, akkor még Dunaföldváron volt a család. Utána neveztek ki Békéscsabára a dédapámat, ahol nagyon hamarosan ismét főrabbi lett. Ez abban az időben történt, amikor az úgynevezett Kongresszus volt, és akkor születtek a felekezetek: ortodox, neológ és status quo. A dédapám neológ lett, valószínűleg liberálisabb volt. Prédikációkat is írt. Meg is van egy 1881-ből való nyomtatott prédikációja. Azt hiszem, hogy ő maga írta le a prédikációját magyarul és kinyomtatta, valószínűleg Békéscsabán. Nem hosszú az egész, csak arra emlékszem, hogy erősen dicséri benne Ferenc Józsefet. A dédapa 1907-ben halt meg. A feleségéről fogalmam sincs, de zsidó volt, az biztos.

A dédapámnak volt vagy 11 gyereke, a nagyapám volt a legfiatalabb közöttük. Egyik testvérét közülük Artúrnak hívták, orvos volt valahol a Dunántúlon. És azt hiszem, hogy volt egy szintén orvos testvére, akit Guidónak hívtak. Sajnos nagyon keveset tudok a testvérekről.

Apai nagyapám, Pap Illés egyáltalán nem volt vallásos. Nem kellett neki se apa, se vallás, se semmi. Tizenéves korában elege volt az otthoni környezetből, és elment Pestre, és akkortól kezdve ő tulajdonképpen teljesen vallástalan volt. Ott fejezte be a középiskolát, utána ugyancsak Pesten elvégezte az egyetemet is. Magyar–német szakon volt, de a filozófián is végzett valamit. Úgy tudták a családban, hogy neki két doktorátusa volt: egy nyelvészeti és egy filozófiai doktorátusa. Később végig nyelv- és irodalomtanár volt. Még Pesten, diákkorában, tagja lett egy irodalmi társaságnak, amit úgy hívtak akkor, hogy Kisfaludy Társulat [Helyesen: Kisfaludy Társaság – A szerk.]. Arany Jánossal foglalkozott, a német irodalomból pedig Lessinggel. Van neki egy könyve [jelentek meg irodalmi tanulmányai]. Ezeken kívül, volt egy régi sorozat, kicsit olyan „mindenki könyvtára”-szerűség, ami valószínűleg sokkal olcsóbb volt, és ebben jelent meg neki egy könyve Rákóczi Ferencről.

A 19. század végén Magyarországon nagyon megerősödött az antiszemitizmus. Volt akkor egy Istóczy Győző nevű szélsőséges pártvezér és képviselő. Tekintve a hátrányokat, amelyek származhattak [a zsidó névből, a nagyapa] megmagyarosította a nevét. Azért Pap, mert a szomszédok mindig úgy szólították őket, hogy „a papfiúk”, mert a dédapám rabbi volt, és ezért ők voltak a papfiúk. Ezenkívül mindenki, akit Kohannak vagy Kohénnek vagy valami hasonló nevűnek hívtak, az kohanita származású. Innen is lehetett a „Pap”. Valamikor a 19. század legeslegvégén magyarosította meg a nevét, és az ő nyomán az összes testvérei „elpaposodtak”. Tizenegyen voltak testvérek, ő a legfiatalabb, megmagyarosította a nevét, és utána az összes testvére Pap lett.

Paulával, a nagyanyámmal még a múlt század végén ismerkedett meg, valószínűleg Bécsben vagy Pesten, és azt hiszem, valami távoli rokonok is voltak. A nagyanyámnak az apja bécsi szeszgyáros

volt. A nagymama részéről egy testvérről tudok: volt egy Olga nevű nővére, aki Bécsben élte le az egész életét. Gyáros volt a férje, valami gazdag ember. Gyerekük is volt.

A nagyszüleim valamikor a 20. század elején házasodtak össze. Megtanult magyarul a nagyanyám, és magyarul is írt sok mindent. Első gyerekként, 1904-ben született Ibolya nagynéni. Ő már Papnak született. A század végen volt egy ismert nyelvész, úgy hívták, hogy Simonyi Zsigmond. [Simonyi Zsigmond (1853-1919): Budapesten, Lipcsében, Berlinben és Párizsban végezte tanulmányait, 1877-től egyetemi tanár, az MTA rendes tagja 1893-tól. A Magyar Nyelvtörténeti Szótár szerkesztője, a Nyelvtudományi Közleményeket, valamint a Nyelvészeti Füzeteket szerkeszti. – A szerk.] Arról volt szó, hogy az ő asszisztense lesz a nagyapám, de gyengén fizették az egyetemi munkát, és valamivel jobban fizették a középiskolát, úgyhogy a nagyapám Kassára ment tanárnak. Kassán született az apám, két évvel a nővére után. Onnan, vagy három-négy évre rá, Szolnokra kerültek. Volt ott, Szolnokon egy Kereskedelmi Iskola nevű tanítási központ, ott volt a nagyapám igazgató. Ekkor közbejötték az 1918–1919-es események, az első világháború vége, és az úgynevezett szovjet forradalom [a Tanácsköztársaság]. Az érdekes volt, hogy ebben a felfordulásban mindketten, nagyanyám és nagyapám is állást foglaltak. Nagyapám úgynevezett polgári radikális volt, és nagyanyám állítólag kommunista. Nemsokára aztán rövid időre felkerültek Pestre. Pesten a nagyanyám az úgynevezett Százak Tanácsának – az egy olyan parlamentféleség – volt a tagja [A Magyar Tanácsköztársaság fennállása alatt nem működött ilyen nevű intézmény. Pap Ferenc talán a főváros 500 tagú tanácsára gondolt, amelynek a kerületek képviselőin kívül a népbiztosok többsége és más fontos vezetők voltak a tagjai. Ez az intézmény volt hivatott a nemegyszer gyors döntést kívánó válságos helyzetekben állást foglalni. – A szerk.], és egy javítóintézetszerúségnek lett a vezetője. Aztán 1919, azt hiszem, márciusában vége lett ennek a mozgalomnak. Miután összeomlott ez az egész, illegálisan mentek Bécsbe a jómódú nővéréhez. [A Tanácsköztársaság Forradalmi Kormányzótanácsa augusztus 1-jén mondott le, s ezután távozott a vezetők nagy része Bécsbe. – A szerk.] Onnan aztán nagyapám mindenféle küldött önéletrajzokat, ajánlkozásokat, s a temesvári Zsidó Líceum elfogadta a jelentkezését. [1919-ben alakult meg az iskola, élén a Tarbut Zsidó Iskolaegyesület közös kuratóriuma állt. – A szerk.] Így kerültek Temesvárra 1920-ban vagy 1921-ben.

Temesváron végig bérlakásban laktak, valahol a központban. Nagyapám a Zsidó Líceumban tanított magyart és németet. Van egy apró történet ezzel kapcsolatosan. A nagyapám szenvedélyes dohányos volt. Sokszor, amikor az órára bement, még akkor is ott fityegett a szájában a bórszivar. Ezenkívül bajusza is volt. Így, szivarral együtt lerajzolták. Hát, hatalmas darab ember volt, és úgy becézték a diákjai, hogy „A Zöreg” [A névelő „z” hangját az „öreg” szóval együtt ejtették ki. – A szerk.]. Él még Kolozsváron néhány volt diákja. Fizikailag fejlett, természetes ember volt, és apám még sokszor – többé-kevésbé borzadózva, de humorosan is – emlékezett arra, hogy egy adott alkalommal reggelire tizenkét tojásból készült rántottát evett. Nagyanyám pedig otthon volt, és gondoskodott a három gyerekről. Magánszorgalomból kiélte az értelmiségi hajlandóságait. Írt színdarabokat, Temesváron elő is adták valami színdarabját. Nagyanyám 1929-ben halt meg.

Nagyapa második feleségét Hildának hívták. Jóval fiatalabb volt a nagyapámnál. Nem tudom, hogy hol ismerkedtek meg, de valamikor az 1930-as években házasodtak össze. Neki már volt egy felnőtt fia akkor, hogy most él-e vagy nem, nem tudom, de akkor Bécsbe került a fiú. Azt hiszem, hogy Karlsten Erstnek hívták. 1942-ben halt meg a második felesége, én őt nem ismertem.

Apámék hárman voltak testvérek, apám volt a középső. A legnagyobbik Ibolya. Ő zongorázni tanult, és zongorázni tanított. Később, a háború után – gyerekkoromban –, emlékszem, valami konfekció- vagy ruhaüzletben volt pénztárosnő. 1940-ben ment férjhez egy Hauben nevű temesvári zsidó líceumi tanárhoz, aki bukovinai, czernowitzi [ma: Csernovci, város Ukrajnában] származású volt. Oda neveztek ki Temesvárra, latint tanított. Ez a nagybátyám vagy tizenhárom nyelvet tudott. 1962-ben mentek ki Izraelbe. Ott a nagynéném már nem dogozott, a nagybátyám pedig a lakóhelyükről, Netanjáról járt Tel-Avivba az egyetemre, ahol tanított latint és ófranciát. Közben volt valami tanulmányi utakon is. Gyerekük nem volt.

A kisebbik nagynénit Klárinak hívták. Neki három férje volt. Előbb Temesváron, aztán Brassóban, aztán Bukarestben élt. Tisztviselő volt egész életében. Az első férje egy valódi szász volt, valamikor 1945-ben elváltak. A második férjével Brassóban ismerkedett meg, útmérnök volt. Azzal Bukarestben volt hosszabb ideig együtt. 1967-ben, amikor mindketten nyugdíjasok lettek, leköltöztek Kolozsvárra, elég közel a mi akkori lakásunkhoz. A férje, azt hiszem, 1973-ban, ugyanabban az évben halt meg, mint anyám, már Kolozsváron. Vegyes származású, román–magyar volt, de a családban ő volt „a legnagyobb magyar és zsidó”. Nem volt gyerekük. Aztán hozzáment a nagynéném egy bácsihoz, de nagyon rövid ideig tartott a házasság, mert a bácsi meghalt. Ez a harmadik férje zsidó volt. Surányi Mihálynak hívták. A nagynéném 1994-ben halt meg. Itt, Kolozsváron vannak eltemetve.

Elég mozgalmas fiatalsága volt apámnak, mert ő is és a nővére meg a húga is a szülőkkel mentek Bécsbe 1919-ben. Akkor, az első világháború után volt egy olyan akció, hogy az úgynevezett vesztes országok – és Magyarország vesztes ország volt – gyermekeikből sokat külföldre küldtek „feltáplálni”. Így került egy évre apám is és a kisebbik nagynéném Londonba. Iskolába jártak ott. Ugyanakkor a másik nagynéném, Ibolya egy anyai nagynénjéhez került Csehszlovákiába ugyanilyen címen, és ott volt egy ideig. Ez az időszak körülbelül egy évet tartott, úgy 1920 körül. Akkor mind visszatértek Temesvárra. Nagyapámnak már megvolt a tanári állása, és ott folytatták mind a hárman a tanulmányaikat a Zsidó Líceumban. Nagyapám nagyon szigorú volt, mint ahogy egyes tanárok szoktak lenni. Főleg a saját fiával volt szigorú. Tanította, sőt osztályfőnöke is volt egy időben. Azt többször is mondta apám, hogy neki mindig irtóan fel kellett készülnie, mert ha nem, akkor nagy baj volt.

Zsidós [aspektus] a líceumban valószínűleg az volt, hogy az egész líceum: a tanári kar és a diákok is magyar ajkú, magyar anyanyelvű polgárosodott [zsidó] emberekből állt, akiknél nem sokat számított a vallásosság. Valószínűleg hétvégeken kötelesek voltak templomba menni. Apám osztálytársai között is mindenki zsidó volt. Később, az évtizedek során szétszéledt a társaság. Nagyon kevesen maradtak Temesváron. Egyesek közülük elkerültek külföldre, Magyarországra vagy angolszász vidékre. Apám Kolozsvárra került. Körülbelül a második világháborúig működött a Zsidó Líceum. Azt hiszem, a negyvenes években már csak zsidó elemi volt Temesváron.

Talán 1924-ben érettségizett az apám, és akkor a bécsi nagynéni vállalta a továbbtaníttatását. Apám orvos szeretett volna lenni, de arra nem volt elég pénz, és így elvégzett egy egyéves kurzust Bécsben, egy kereskedelmi főiskola egyéves, lerövidített kurzusát. Most is létezik az a kereskedelmi egyetem, úgy hívják, hogy Világkereskedelmi Főiskola. [Aztán Temesvárra került az apa, mivel ott kapott állást. Ugyancsak ott ismerkedett meg későbbi feleségével, Pap Ferenc anyjával.]

Az anyai dédapám, Rosenthal Márkus, bőriparosként kezdte Temesváron. Később, már meglelt férfi korában bőrizlete volt Temesvár egyik negyedében. Nekik öt gyerekük volt, a legkisebb volt a nagyanyám, Gizella. Két nővére volt és két bátyja. A legidősebb fiú Zsigmond volt, következett egy lány, Cecília. Egy másik fiú, József, aki vegyész lett Pápán. És egy Rózsi néni nevű volt, azt hiszem, a legfiatalabb nővére. Ő Pesten, egy gyároshoz ment férjhez.

Klein Ferenc, a nagyapám kereskedősegéd volt a dédapám üzletében, és így kerültek össze a nagyanyámmal, Gizellával. Nem lett tulajdonos a nagyapám, mert túl fiatal volt. Akkoriban nagyanyám természetesen nem dolgozott. Nagyapám végig, amíg élt – nagyon keveset élt –, ott volt a dédapám üzletében, a kereskedésben. Nagyon fiatalon, rákban halt meg valamikor 1909 körül. Anyám 1909-ben született. Azt hiszem, néhány hónapos volt, amikor az apja meghalt.

Nagyanyám és anyám tulajdonképpen Pesten éltek azután, egészen az 1920-as évek derekáig. Pesten Friedmann Rózsi néni férjének, Friedmann Arnoldnak a gyárában dolgozott a nagyanyám jó sokáig. Ezalatt anyám Pesten egy híres táncművésznő, Szentpál Olga iskolájában tanult koreográfiát [Szentpál Olga (szül. 1895) mozgásművész-pedagógus volt, a Színművészeti Akadémia tanára, több koreográfiai mű szerzője. Ismert táncművészeti iskolája volt Budapesten. – A szerk.], s onnan aztán Würzburgba, Németországba került, ahol végzett. És csak utána mentek vissza Temesvárra. A nagyanyámnak külön lakása volt; tisztviselő volt. Azt hiszem, az első években anyám Lugoson nyitott iskolát tánciskolát és aztán Temesváron. [Lugos (1920–1940) – Város Romániában Temesvártól dél-keletre, a Temes folyó két partján, Szörény vármegye székhelye. Mint vármegyeszékhely fontos gazdasági, kereskedelmi és oktatási központ. Több gazdasági, kulturális és oktatási intézménye van, és számos egyesület, szervezet székhelye. A két világháború között itt szerkesztették a „Magyar Kisebbség” című nemzetpolitikai szemlét. Lakossága 1920-ban 20 ezer főt tesz ki (7600 román, 4200 magyar, 5900 német és 1700 zsidó). – A szerk.]

Hogy, hogy nem, az 1920-as évek végén összeismerkedtek apámmal, és 1930-ban összeházasodtak. Csak állami esküvőjük volt. Apámat akkor a temesvári állásból áthelyezték egy időre egy másik állásba, Bukarestbe, és ott éltek rövid ideig. Onnan Kolozsvárra kerültek, még az én születésem előtt, valamikor 1931–1934 között. Itt anyámnak koreográfiai iskolája volt, ún. ritmikus tánc és művészi torna iskolája. Apámat mindig úgy ismerték Kolozsváron, és úgy is mutatkozott be, mint a Pap Vera férje. Tehát anyám a plakátokkal ismertebb volt, legalábbis név szerint, mint apám.

Apámat megint kinevezték Bukarestbe, ott születtem én 1935-ben. Onnan átkerültünk Temesvárra, ott született az öcsém. 1938-ban végleg Kolozsvárra költöztünk. Volt akkor egy francia-román biztosítótársaság, és ennek a cégvezetőjeként került apám Kolozsvárra. Aztán 1940-ben, amikor a hatalomváltás volt, felajánlották neki, hogy menjen át román területre, Tordára, ugyanehhez a társasághoz, de ő nem akart. Ragaszkodott Kolozsvárhoz. Röviddel azután, 1938-tól kezdve jött a három zsidótörvény Magyarországon. Fokozatosan kizárták a zsidókat, először a művészeket, aztán kiterjesztették a többiekre is, és más megszorító intézkedéseket is hoztak. 1940-ben vagy 1941-ben megszüntették ezt a biztosítótársaságot, apám elvesztette az állását. Anyám nem is volt hivatalos állásban. 1938 után, amikor visszaköltöztek Kolozsvárra, akkor már nem volt meg a tánciskolája. Volt egy olyasmi, hogy zsidóknak nem lehetett állásuk, és akkor volt édesapámnak egy jó barátja, egy idősebb ember, aki vállalta azt, hogy az ő nevében menjen a biztosítótársaság. Aztán ennek is meg kellett szünnie. Akkor apám könyvügynökséggel foglalkozott, járta egész

Erdélyt könyvekkel. Nagy szórakozva mesélte egyszer, amikor hazajött, hogy elkerült egy állomásközpont, ahol összekerült könyvügyben az állomásfőnökkel. Bemutatkozott neki, és az állomásfőnök azt mondta, hogy ilyen szép nevű embertől vásárol. Meg is vendégelte apámat, de nem tudta, hogy zsidó. Ez az 1940-es években történt.

A zsidóüldözés Temesváron – mint Dél-Erdély [ami akkor már Romániához tartozott] egyik városában – kisebb volt, mint a határon túl, Észak-Erdélyben, az akkori Magyarországon. A zsidóüldözés 1939-től 1944-ig abból állt, hogy időnként behívták a munkaképes férfiakat munkaszolgálatra. Így például anyám egyik unokanővérének a férje volt Karansebesen munkatáborban, ahol valamiféle árkokat kellett ásni. Mi, mind az egész család Magyarországon éltünk, itt, Kolozsváron. Kolozsvár 1940 szeptembere és 1944 között Magyarország volt [lásd: magyar idők].

1943 nyarán elvitték apámat munkaszolgálatra. Attól kezdve anyám tartott fenn minket, kitalált valami új iparművészeti remeket. Még gyerekkorában foglalkozott iparművészettel, és akkor nagy dilemmában volt, hogy iparművészettel foglalkozzon, vagy táncos legyen. Az 1940-es években elővette újra a régi iparművészeti tudását, és strandtáskákat gyártott. Akkor került Magyarországra a műanyag, a textilnek vagy a bőrnek az utánpótlása, és ebből készített strandtáskákat és adta el, úgy kupa alatt [titokban]. Még az volt, hogy kiadtunk a lakásból egy szobát egy hölgynek, aki a lányaival odaköltözött, és így jött össze a szűkös mindennapi.

[A kolozsvári gettó megnyitása előtt egy nappal Pap Ferenc családjának lehetősége nyílt a menekülésre.] 1944. május 3-án egy tordaszentmihályi román paraszt az utolsó pillanatban megnövelte a taksát egy családdal – Stösserékkal – szemben, akiket át akart menekíteni Romániába. El is vitték őket – eldeportálták –, és nem jött vissza egyikük sem. Sokallták az összeget, amit az ember kért. Anyám járt fel ezekhez a Stösszerékhez, a volt szomszédjukhoz, és ott derült ki, hogy mit akarnak csinálni. A román ember nagy dühösen eljött hozzánk, hogyha ezek a bőrüket nem becsülik ennyire, akkor minket átvisz ingyen. Úgy látszik, ez az ember többet tudott, mint mi. Így történt az, hogy ingyen vitt át. Akkoriban mi a volt Zápolya utcában laktunk. Onnan indultunk el. Bujkáltunk egy padláson, míg sötét lett, késő este, akkor aztán egy megbeszélte helyen találkoztunk az emberrel, és átvitt minket. Velünk volt anyám, öcsém és még egy szomszéd nő, aki valahogy megtudta, hogy mi mire készülünk, és addig rimánkodott anyámnak, hogy magával vitte őt is. Neki a férje ugyancsak munkaszolgálaton volt, meg is halt, nem jött vissza. Gyerekük nem volt.

Arra emlékszem, hogy nagyon sokat mentünk egy erdőn keresztül, és nagyon fárasztó volt. Szekérrel mentünk a györfalvi út végéig, ott összetalákoztunk ezzel az emberrel, és attól kezdve aztán vitt minket egy nagyon félreeső úton. [Ma a Györfalvi negyed egyik főutcája, akkor még nem volt beépítve, és a Kolozsvárhoz közel eső Györfalva felé vezetett. – A szerk.] Én és az öcsém – én ekkor kilenc éves voltam, az meg öcsém hat – sokkal érettebbek lettünk ettől az egésztől, mint ahogy ebben a korban kellene. Elég sok részletre emlékszünk. Például nagyon jól emlékszünk arra, hogy még a györfalvi út vége előtt bevittek minket egy bakterházba, hogy teljen az idő. A háziasszony a testvére volt annak az embernek, aki minket átvitt. Egy adott pillanatban azt mondta nekünk a néni, hogy „Gyerekek, bújjatok gyorsan az ágy alá, mert jönnek a farkasok”. Akkor tulajdonképpen valami kontroll volt, valami csendőrellenőrzés. Miután mindent rendben találtak, és minket nem találtak meg, kijöhettünk az ágy alól. A néni adott mindkettőnknek

egy-egy mélytányér krumplipaprikást azzal a szöveggel, hogy „Egyetek, egyetek, gyerekek, lehet, hogy ez lesz az utolsó vacsorátok...”. Jobbra, a Monostor [negyed] vége fölött van a Gorbó völgye, valahol ott mentünk át [Romániába]. Tehát nem a megszokott átkelőhelyen, a Felektetőn [Feleki tetőn], ahol meg is szigorították az őrizetet, és rengeteg menekülőt elfogtak, hanem más úton mentünk. Ez az ember nagyon jól ismerte a környéket. Átvitt a határon, és Tordaszentmihály előtt otthagyt minket. Ott bementünk ugyancsak egy román paraszt házába, teljesen találomra. Az ember valószínűleg rájött, hogy miről van szó. Az anyám azt kérte tőle, hogy vigyen be minket Tordára. Tordán volt ismerős, ott körülbelül hét vagy nyolc napig maradtunk, és utána vonattal Temesvárra utaztunk.

Temesváron anyám tulajdonképpen otthon volt, de mi, gyerekek akkor jártunk ott először. Anyám nagyon jól tudta, mit kell csinálni, merre, hova kell menni. Abba a házba mentünk, ahol a rokonság lakott: a nagyanyám és Cecília nővére, a családjával. Ott rejtőzködtünk. Az egy elég nagy ház volt, a hatósági ellenőrzés az teljesen véletlenszerű vagy nem létező volt, úgyhogy ettől nem nagyon kellett félni. Hanem valamikor 1944 júliusában egy haszonleső feladott minket. Így kerültünk vagy három napra a temesvári rendőrkapitányságra. Úgy szabadultunk meg onnan, hogy a rendőrkapitányt egy ismerős lefizette.

1944. augusztus 23-án volt a királyféle átállítás. A király [lásd: II. Károly király] letartóztatta és elvitette Antonescut és kormányának néhány számottevő tagját, és átállt a szovjetek oldalára. Attól kezdve a hadműveletek a szövetségesek – amerikai, angol, francia, orosz – oldalán folytak tovább Németország ellen. Főleg vidéken ez az átállítás persze nem történt egyik pillanatról a másikra. Az átállítás abban állt, hogy szeptember legelején jöttek Temesvárra az úgynevezett vörös csapatok. Akkor mi, mint nagyon sok ember, kétségbeestünk, és egy közeli falu felé menekültünk. Összetalálkoztunk ezekkel a csapatokkal, és azok azt mondták nekünk, hogy menjünk vissza nyugodtan a városba, mert Hitlernek „kaputt”.

1944. október 11-én volt Kolozsvárnak a felszabadulása, tehát az egyesült szovjet és román csapatok leverték a németeket. Talán egy héttel később a szüleim már jöttek is haza Kolozsvárra. Mi Temesváron beiratkoztunk az iskolába, az öcsém az egyik zsidó elemi első osztályába, én pedig a negyedikbe, és azt elvégeztük. 1945 nyarán mi is visszakerültünk Kolozsvárra. Akkoriban lakás volt elég. Tizenhétezer zsidó volt a deportálás előtt Kolozsváron, és ezeknek a lakásai 1944-ben mind felszabadultak. [A Zsidó Világkongresszus hivatalos kimutatása szerint 1941-ben Kolozsvár 110 956 lakója közül 16 763 zsidó származású volt. – A szerk.] Mi, gyerekek már a készbe jöttünk. Akkor én újra visszavodtettem gyerekké. Azt tudom, hogy lehetett válogatniuk a szülőknél, és azt a lakást választották – az állomás fele egy utcában –, ami viszonylag csendes volt, és mégsem volt messze a központtól.

Az elején apám tisztviselője volt egy frissen megalakult, kommunista irányadás alatt álló zsidó szervezetnek. Azt úgy hívták, hogy Zsidók Demokratikus Szövetsége [Zsidó Demokrata Szövetség]. Az anyám egy ideig egy zsidókat átképző központnak volt a titkárnője. Akkoriban ez még nem volt állami szervezet, hanem a bukaresti zsidó hitközség [szervezte ezeket a központokat, mert] valamiféle mesterséget akart adni azok kezébe, akik elvesztettek minden kilátást maguk körül. Volt egy ilyenfajta mozgás az összes közép-kelet-európai országban, hogy a zsidóság, akik visszatértek a deportálásból, és nem folytathatták az azelőtti mesterségüket, fizikai munkára képeződjenek át. Ennek az iskolának, szervezetnek úgy rövidítették a nevét, hogy ORT. [1880-ban belügyminiszteri

rendelettel létrehozták Oroszországban a Kézműves és Mezőgazdasági Szakismeretek Terjesztését Elősegítő Szervezetét (rövidítve: ORT) A szervezetet célja az volt, hogy az úgynevezett zsidó övezetben – azaz a zsidó letelepedés számára megnyitott területeken – az orosz zsidókat kézműves és mezőgazdasági szakismeretekhez juttassa Az első ORT-bizottság pénzzel segítette a zsidó iskolákat a kézműves- és mezőgazdasági képzés beindításában, kölcsönt nyújtott az iparosoknak, és kis földterületeket vásárolt családi művelésre. Mindaddig az ilyen jellegű tevékenységek többségének gyakorlásától a törvények kifejezetten eltiltották a zsidókat. – A szerk.] Több fizikai munkára vonatkozó osztálya volt: lakatos, esztergályos, asztalos, ilyesmik, és ennek az iskolának a titkárnője volt anyám egy ideig. 1945-ben vagy 1946-ban mindketten szakmába kerültek, apám tisztviselő, könyvelő lett egy kolozsvári gyárban, onnan aztán átkerült máshová. Anyám a kolozsvári Pionír Központ balettosztályának lett a tanára. 1947 végén volt Mihály király [lásd: Mihály király] lemondása vagy lemondatása. 1948 folyamán egyre inkább a kommunista állam kezébe ragadott fokozatosan mindent. A nagy államosítás is ennek a velejárója volt. Az 1948 körüli években anyám a kolozsvári Balett Líceumba került, ahol tanár volt és aligazgató. Ugyanakkor valamikor 1949-ben bekerült az akkor megnyílt úgynevezett. kolozsvári Konzervatóriumba. Akkor ez elsősorban magyar intézmény volt, illetve magyar és vegyes. Ő a színpadi mozgás alapjai nevű tantárgyat oktatta. Itt aztán megmaradt, az egyesített, újabbfajta konzervatóriumban is, sőt 1965-ben történt nyugdíjazása után is. [1959-ben, amikor összevonták a kolozsvári magyar Bolyai egyetemet a román Babeş egyetemmel és így lett a mai Babeş-Bolyai egyetem, hasonló történt a konzervatóriummal is, a magyar és a román szakokat összeolvasztották. – A szerk.] [lásd: kolozsvári tudományegyetem]

Az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején voltak ún. tehetségkutatások. Abban az iskolában, ahova járt az öcsém, kitalálták, hogy megfelel táncosnak. Az anyám, aki benne volt a szakmában, határozottan ellenezte az ötletet, nem akart a fiából táncost csinálni. Ennek ellenére az öcsém mégis a koreográfiai iskolába ment Kolozsváron. Az 1950-es években, amikor be kellett vonulni katonának, szerencséje volt. Ő nem végzett egyetemet, rövid kiképzés után bekerült a Kolozsvári Katonaegyüttesbe, ahol táncolt. Utána, rövid ideig a Magyar Opera balett-táncosa volt, és hosszabb ideig, 1969-ig a Román Opera balettkarának a tagja. 1969-ben elment Amerikába, 1973 óta Philadelphiában van, és a Performing Arts balettosztályán tanít. Ott nősült meg Amerikában, van egy amerikai zsidó felesége, de nem hiszem, hogy tartanak a zsidó tradíciókat. A philadelphiai zsidósággal sem tartják a kapcsolatot. A barátaik sem zsidók.

Én a kolozsvári Zsidó Líceumba jártam 1945-től 1948-ig, az úgynevezett tanügyi reformig, amikor ezt az iskolát megszüntették. Nem az iskolában, hanem az iskolán kívül több zsidó ifjúsági szervezet létezett, de sok iskolás részvételével. Valószínűleg volt sportszervezet is, de elsősorban zsidó öntudatra nevelés volt. Egyesek ezek közül a szervezetek közül radikálisabbak, tehát cionisták voltak. Ők azt mondták, hogy az egyetlen kivezető út az, hogy mindenki kivándoroljon. Mások pedig alkalmazkodtak a körülményekhez, és azt mondták magukban, hogy íme, itt a lehetőség valamiféle zsidó életet teremteni Romániában. Én nem voltam tagja se egyiknek, se másiknak. 1948-ban, amikor megszüntették az összes felekezeti iskolát, többek között a zsidó iskolákat is, akkor felvételiztem és átkerültem abba az iskolába, ahol érettségiztem is aztán. Ezt Klasszikus Líceumnak hívták. Akkoriban csak vagy hat ilyen egyedülálló iskolatípus volt Romániában: Kolozsváron, Temesváron, Nagyváradon és még valahol egy, Bukarestben kettő. Csak ebben az iskolatípusban tanultak latint és görögöt.

Az osztálytársak tudták, hogy zsidó vagyok, de egyáltalán nem törődtek velem, legalábbis nem mutatták. Azért volt egy érdekes dolog. Az első évben, 1945/46-ban egy román iskolába jártam. Több ember volt, de főleg kettő, aki akkor még azt hitte, hogy ez egy nagyon ideiglenes állapot [a zsidókra nézve]. A szünetekben azzal szórakoztak, hogy körülvettek és vertek, ahogy tudtak. Három évvel később, 1948 után közülük az egyikkel újra osztálytárs lettem a klasszikus iskolában, és a világ legkezesbárányabbja volt már akkor, úgyhogy a magatartása száznyolcvan fokot változott.

Amikor végeztem a líceumban, még abban az évben beiratkoztam a Babeş egyetemre, történelem szakra [lásd: kolozsvári tudományegyetem]. 1956-ban végeztem. Utána néhány hónapig vártam, mivel az akkori igazgató azt mondta, hogy állást kapok a Történelmi Intézetben, de ez nem jött be. Hét évig mindenféle munkám volt. Az első munkahelyem az akkori „Igazság” napilapnál volt. A külpolitikai rovat számára fordítottam az Ager Press, a bukaresti román hírügynökség bejövő híreit. Ez volt körülbelül másfél hónapig, 1956 végén. Ott nem volt meg a lehetőség arra, hogy véglegesítsenek. Kovács András volt a főszerkesztő akkor, aki utána fölkerült a „Hét”-hez. 1957 elején román-magyar fordítással foglalkoztam. Utána következett a pionír-instruktorság, úgynevezett pionír főinstruktor voltam, akkor ez fizetett állás volt. Nem tanítani kellett őket, hanem gondoskodni a tevékenységükről minden téren. Utána szintén egy vagy másfél hónapig helyettesítettem egy történelemtanárt egy kolozsvári iskolában, magyarul tanítottam. Azután jött az első igazi állásom, 1957 tavaszán korrektor lettem a kolozsvári nyomdában, nyár vége fele átkerültem a „Korunk”-hoz [lásd: Korunk]. Ott technikai szerkesztő voltam körülbelül három évig. Mindenhol leépítések voltak, úgy kerültem ki. Utána pedig szintén majdnem három évig a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban dolgoztam. 1963 decemberétől a kolozsvári Történelmi Múzeumban dolgoztam, először muzeográfusként, aztán főmuzeográfusként, aztán főkutatóként. 1981 márciusában doktoráltam.

A szakmunkára sok időt áldoztam. Azonkívül sok száz cikket fordítottam. Főleg az 1950-es, 1960-as években általában az erdélyi magyar kutatók nem tudtak rendesen románul. Én pedig egyedüli voltam, aki magyar anyanyelvűként román egyetemre jártam, és majdnem mindenkinek, aki történelemmel, művészettörténettel, néprajzzal, filológiával foglalkozott, én fordítottam magyarról románra. A [doktorátusi] szakmunkán kívül sok időt fordítottam az „Acta Musei Napocensis”, a Kolozsvári Történelmi Múzeum Évkönyvének a szerkesztésére. [Az 1984–1988-as évkönyveket korrigálta Pap Ferenc mint szerkesztőségi titkár. Ma a múzeum neve: Erdélyi Nemzeti Történelmi Múzeum, románul: Muzeul National de Istorie a Transilvaniei.] Ezenkívül több mint 20 könyvet és könyvrészletet is lefordítottam. Most is éppen egy nagyon érdekes 17. századi kéziratot dolgozom.

A hitközségi életbe én később kapcsolódtam be. 1984-ben, a hitközség akkori kolozsvári elnöke, Kertész Miklós, aki ügyvéd volt, fiatalkorában jó barátja az apámnak, megkért engem, hogy mint muzeológus vegyek részt az ország első holokauszt-kiállításának az előkészítésében. A hitközség elnökének javaslatára Lövith Márk Egonnal és még egy építésszel, Lidianu Daniellel megrendeztük a kiállítást. [A Centropa Lövith Márk Egonnal is készített interjút.] Én mint muzeológus, Lövith mint az egésznek a művészi tervezője és az építész, aki szintén tagja volt a szervezőknek. Az előkészítés az anyagok beszerzéséből és elhelyezéséből állt. Helyenként bizony az eredetihez legközelebb álló műanyagokat kellett beszerezni és beállítani. Például kaptunk úgynevezett Heftling [fogoly]-öltözetet a Magyar Operától. Bábut öltöztettünk ebbe a ruhába. Fényképek voltak a falon, ezeket el kellett rendezni bizonyos szabály szerint, és mindenféle más tárgy volt még a

kiállításon. Például volt egy úgynevezett „ilsekoch”-szappan is. Ez az Ilse Koch felesége volt az auschwitzi tábor egyik vezetőjének. Ő azt mondta a férjének, hogy „Miért veszítsük el ezt az értékes anyagot? A meghalt zsidók csontjából szappant kell készíteni”. Sok ilyen szappan készült, és volt egy ilyen mosószappan, amit kiállítottunk. Volt még az amerikaiak által kiállított több igazolványféleség, hogy az illetők ebben és ebben a lágerben voltak, itt és itt szabadultak fel. Egy szobányi anyag gyűlt össze. A Horea úti zsinagógában, a Tórától jobbra van egy kis szoba, ott rendeztük be ezt a kiállítást. 1984 óta tag vagyok a Hitközségnél, számomra ez olyan természetes dolog, mint ahogy magyar is vagyok. De inkább a tagsági díj fizetés végett megyek oda. Legjobban úgy lehetne mondani, hogy magyar zsidó vagyok, ezt nincs mit részleteznem.

Egy kolléganő által – az Egyetemi Könyvtárból – ismerkedtem meg a feleségemmel, akinek ő a barátnője volt. Sem neki, sem az apósomnak vagy az anyósomnak nem volt semmi kifogásuk az ellen, hogy zsidó vagyok. Nekünk csak polgári esküvőnk volt, 1972-ben házasodtunk össze. Akkor nem gondoltunk arra, hogy a gyerekünket zsidónak vagy magyarnak neveljük. Nekem annyira mindegy volt. Konfirmált a gyerek, reformátussá lett. De nem ezen múlnak a dolgok. Volt egy eset a lánnyal, aki elég hirtelen haragú. Pesten valahol kapott a fejére [valószínűleg bosszantották] a zsidó származása miatt, és nem hagyta magát. Zsidó ünnepet egyáltalán nem tartunk, hanem a húsvétot, karácsonyt.